भारताच्या आर्थिक विकासावर पर्यटन प्रभावाचा अभ्यास

- Bodake A. B.*, Shinde R. R**
*Research Student, Department of Commerce, M. V. P. Samaj's, KRT Arts, BH Commerce and AM Science (KTHM) College, Nashik.
**Associate Professor, Head of Department, K.V.N Naik College Dindori, Maharashtra
Savitribai Phule Pune University, Pune

पर्यटन किंवा फुरसतीसाठी प्रवास करण्याच्या कृतीमध्ये सहलीचे आयोजन करणे, नवीन क्षेत्रे शोधणे, निवासाची व्यवस्था करणे आणि मजेदार कार्यक्रमांमध्ये भाग घेणे यासह विविध प्रकारच्या उपक्रमांचा समावेश होतो. हा उद्योग एक वेगाने विकसित होणारा जागतिक उपक्रम आहे, जो लोकांच्या सांस्कृतिक, धार्मिक आणि शैक्षणिक अनुभवांच्या तसेच कॉर्पोरेट मागण्यांच्या गरजेमुळे प्रेरित आहे. पर्यटनाच्या माध्यमातून नवीन नोकऱ्या निर्माण करून, प्रादेशिक विकासाला चालना देऊन आणि स्थानिक रीतिरिवाज आणि संस्कृती जपून समुदायांना त्याचा फायदा होऊ शकतो या लेखाचे उद्दिष्ट भारतातील पर्यटनाचे फायदे, त्याला येणाऱ्या अडचणी, देशाच्या पर्यावरण आणि अर्थव्यवस्थेवर कृषी-पर्यटनाचे परिणाम, भारतातील शाश्वत कृषी-पर्यटन आणि भारतातील कृषी-पर्यटनाशी संबंधित सरकारी कार्यक्रम आणि धोरणे यांचे परीक्षण करणे आहे.

संशोधन पद्धती [1,2,3] :

हा शोधनिबंध दुय्यम माहितीवर (Secondary data) आधारित आहे. यासाठी विविध शैक्षणिक जर्नल्स, संशोधन लेख, पुस्तके, वेबसाईट्स, आणि उद्योगाच्या अहवालांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. इंटरनेटवर मराठीमध्ये उपलब्ध असलेली माहिती आणि इंग्रजीमध्ये उपलब्ध असलेल्या माहितीचा मराठी अनुवाद करून हे निष्कर्ष काढले आहेत.

कीवर्ड : कृषी-पर्यटन, पर्यावरण, आर्थिक विकास, शाश्वत, सरकारी योजना आणि धोरण आणि भारत

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये [4,5] :

१. पर्यटनाचे प्रकार अभ्यासाने
२. भारतीय कृषी-पर्यटनाचे फायदे जाणून घेणे
३. भारतातील पर्यटन उद्योगाला येणाऱ्या आव्हाने समजून घेणे
४. भारताच्या जीडीपी,रोजगार आणि परकीय चलन उत्पन्नात पर्यटनाच्या योगदानाचे मूल्यांकन करणे.

संशोधन मर्यादा :

हे संशोधन पत्र दुय्यम डेटावर आधारित आहे. हा डेटा विविध प्रकारच्या मासिके, वर्तमानपत्रे आणि वेब स्त्रोतांमधून गोळा केला आहे.

संदर्भ साहित्याचा आढावा :

डॉ. वसंत बोरस्ते (२०१५), यांनी स्पष्ट केले की, पर्यटन हा पर्यटन उद्योगातील नवीन आणि उदयोन्मुख पैलूंपैकी एक आहे. पुढे, ते स्पष्ट करतात की नाशिकमध्ये कृषी पर्यटन व्यवसायाच्या विकासाला वाव आहे. हा व्यवसाय

शेतकऱ्यांसाठी अतिरिक्त उत्पन्न देणारा बनू शकतो.

हॉल आणि पेज (1999) यांनी आर्थिक वाढीमध्ये पर्यटनाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे, ते दर्शवितात की ते स्थानिक अर्थव्यवस्थांना महसूल आणि गुंतवणुकीचा मोठा स्रोत प्रदान करते. अनेक उद्योगांमध्ये प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष आणि प्रेरित रोजगार निर्माण करून, पर्यटकांचा खर्च संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत कसा पसरतो हे पर्यटन गुणक परिणाम स्पष्ट करतो. भारतातील पर्यटनाचा किरकोळ, अन्न सेवा, वाहतूक आणि अगदी शेतीसारख्या व्यवसायांवर प्रभाव आहे

लेव्हिट आणि कुमार अँड कुमार (2014) या दोघांचाही असा दावा आहे की पर्यटनामुळे परकीय चलन नफा वाढतो, ज्यामुळे देशाच्या आर्थिक स्थिरतेत योगदान मिळते. पर्यटनातून मिळणारे उत्पन्न, भारतासारख्या देशांना परकीय पैशाचा सातत्यपूर्ण प्रवाह उपलब्ध करून देत, देयकांच्या सकारात्मक संतुलनात योगदान देते. 2022 मध्ये, भारताच्या पर्यटन उद्योगाने 30 अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त परकीय चलन महसूल निर्माण केला, जे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था उभारणीतील त्याचे महत्त्व दर्शवते. पर्यटनाचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिणाम पारंपारिक विधी आणि वारसा यांचे संरक्षण करतानाच आंतरराष्ट्रीय देवाणघेवाणीस प्रोत्साहन देऊन सामाजिक आणि सांस्कृतिक गतिशीलतेवर पर्यटनाचा प्रभाव आहे.

पर्यटनाचे अनेक प्रकार आहेत. त्याचे वर्गीकरण प्रवासाचा उद्देश, ठिकाणाची वैशिष्ट्ये, प्रवाशांची आवड-निवड यावर अवलंबून केले जाते. खालीलप्रमाणे प्रमुख पर्यटनाचे प्रकार दिले आहेत

पर्यटनाचे प्रकार [6,7,8]

१) नैसर्गिक पर्यटन (Nature Tourism)

- डोंगर, धबधबे, समुद्रकिनारे, अरण्य, सरोवर इत्यादी निसर्गरम्य ठिकाणे पाहण्यासाठी केलेले पर्यटन.
- उदा. महाबळेश्वर, लोणावळा, गोवा, केरळचे बॅकवॉटर.

२) सांस्कृतिक पर्यटन (Cultural Tourism)

- परंपरा, कला, संगीत, नृत्य, सण-उत्सव व ऐतिहासिक वारसा जाणून घेण्यासाठी केलेले पर्यटन.
- उदा. अजिंठा-वेरूळ, वारकरी संप्रदाय यात्रा, जयपूरचा लोककला मेळा.

३) धार्मिक पर्यटन (Religious / Pilgrimage Tourism)

- मंदिरे, मशिदी, चर्च, गुरुद्वारे, पवित्र स्थळे यांना भेट देणे.
- उदा. पंढरपूर, शिर्डी, काशी, तिरुपती, अमरनाथ.

४) साहसी पर्यटन (Adventure Tourism)

- गिर्यारोहण, राफ्टिंग, ट्रेकिंग, पॅराग्लायडिंग, स्कूबा डायविंग अशा साहसी क्रियांसाठी केलेले पर्यटन.
- उदा. हिमालयीन ट्रेकिंग, ऋषिकेश राफ्टिंग, अंदमान स्कूबा डायविंग.

५) कृषी पर्यटन (Agro-Tourism)

- शेतकरी व ग्रामीण जीवन अनुभवण्यासाठी गावातील शेती, पशुपालन, पारंपरिक जीवनशैली यांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेणे.
- उदा. महाराष्ट्रातील बारामती, वाई, नाशिक जवळील शेतातील आग्रो-टुरिझम केंद्रे.

६) आरोग्य पर्यटन (Health / Wellness Tourism)

- आयुर्वेद, योग, निसर्गोपचार, स्पा व आरोग्य तपासणी यासाठी केलेले पर्यटन.
- उदा. केरळमधील आयुर्वेदिक रिसॉर्ट्स, पुण्यातील योग केंद्रे.

७) व्यवसायिक पर्यटन (Business Tourism)

- व्यावसायिक बैठका, प्रदर्शनं, परिषदा, औद्योगिक मेळावे यासाठी केलेला प्रवास.
- उदा. मुंबई, दिल्ली, बेंगळुरू येथे होणारे व्यापार मेळावे.

८) ग्रामीण पर्यटन (Rural Tourism)

- ग्रामीण भागातील संस्कृती, हस्तकला, परंपरा, लोकजीवन अनुभवण्यासाठी केलेले पर्यटन.

९) पर्यावरण पर्यटन (Eco-Tourism)

- नैसर्गिक साधनसंपत्ती व वन्यजीव संवर्धनाबद्दल जनजागृती करण्यासाठी आणि पर्यावरणपूरक पद्धतीने केलेले पर्यटन.
- उदा. ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, काझीरंगा राष्ट्रीय उद्यान.

१०) शैक्षणिक पर्यटन (Educational Tourism)

- विद्यार्थी व संशोधकांसाठी अभ्यास, प्रकल्प, संशोधन किंवा ऐतिहासिक/वैज्ञानिक ठिकाणांचा अभ्यास करण्यासाठी केलेला प्रवास.

भारताच्या GDP मध्ये पर्यटन क्षेत्राचे योगदान

भारताच्या GDP मध्ये पर्यटनाचा वाटा याचा विचार करताना भारतातील काही राज्यांचा पर्यटन व्यवसाय लक्ष्यात घ्यावा लागेल

१) एकूण आर्थिक योगदान (GDP मध्ये वाटा)

- भारताच्या GDP मध्ये पर्यटन व प्रवास क्षेत्राचा सरासरी ८% – ९% इतका वाटा आहे.
- २०२३ मध्ये सुमारे १७० अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त (₹१४ लाख कोटींहून अधिक) योगदान झाले.
- २०२४ व त्यानंतर या क्षेत्राचा GDP मधील वाटा १०% पर्यंत पोहोचेल असा अंदाज आहे.

२) रोजगार निर्मिती

- प्रवास व पर्यटन हा रोजगार निर्मिती करणारा सर्वात मोठा क्षेत्र मानला जातो.
- भारतात या क्षेत्रातून थेट व अप्रत्यक्षरीत्या ४० दशलक्ष (४ कोटींहून अधिक) लोकांना रोजगार मिळतो.
- हॉटेल व्यवसाय, रेस्टॉरंट्स, गाईड सेवा, टॅक्सी, एअरलाईन्स, टुर एजन्सीज या माध्यमातून रोजगाराची संधी उपलब्ध होते.

३) परकीय चलन कमाई

- परदेशी पर्यटकांच्या खर्चामुळे भारताला दरवर्षी प्रचंड प्रमाणात परकीय चलन मिळते.
- २०२३ मध्ये भारताने पर्यटनातून ३० अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त परकीय चलन कमावले.
- हे चलन देशाच्या व्यापार संतुलनास व विदेशी चलन साठ्यासाठी फार महत्वाचे आहे.

४) स्थानिक व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना

- गोवा, केरळ, राजस्थान, उत्तराखंड, महाराष्ट्र यांसारख्या पर्यटन-समृद्ध राज्यांच्या राज्य GDP मध्ये १५% पेक्षा जास्त वाटा पर्यटनाचा आहे.
- ग्रामीण पर्यटन, ॲग्रो-टुरिझम, ईको-टुरिझम यामुळे गावांमध्ये स्थानिक रोजगार, हस्तकला, शेती उत्पादन विक्री वाढते.

५) संबंधित सेवा क्षेत्रांना लाभ

पर्यटनामुळे अनेक क्षेत्रांना अप्रत्यक्ष लाभ होतो :

- परिवहन (रेल्वे, एअरलाईन्स, बस, टॅक्सी)
- हॉस्पिटॅलिटी (हॉटेल्स, रेस्टॉरंट्स, रिसॉर्ट्स)
- हस्तकला व स्मृतिचिन्ह विक्री
- बांधकाम व इन्फ्रास्ट्रक्चर (हायवे, विमानतळ, पर्यटनस्थळ विकास)

६) २०२४ मधील पर्यटनातील वाढती प्रवृत्ती

- ॲग्रो-टुरिझम : शेतकरी व ग्रामीण भागाला नवा आर्थिक आधार.

- मेडिकल टुरिझम : भारतातील स्वस्त व दर्जेदार आरोग्यसेवा (विशेषतः मुंबई, चेन्नई, दिल्ली, केरळ).
- ईको-टुरिझम : शाश्वत पर्यटनावर भर.
- डिजिटल टुरिझम : ऑनलाइन बुकिंग, AI गाईड्स, वर्चुअल रिॲलिटी अनुभव.

पर्यटन हे केवळ विरंगुळ्यासाठी नसून भारताच्या आर्थिक विकासाचे इंजिन आहे असे पण आपण म्हणू शकतो . यामुळे पर्यटन भारताच्या आर्थिक धोरणातील एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ ठरत आहे.

खालील आकृती विविध राज्याचा पर्यटनातील वाट दाखवीत आहे

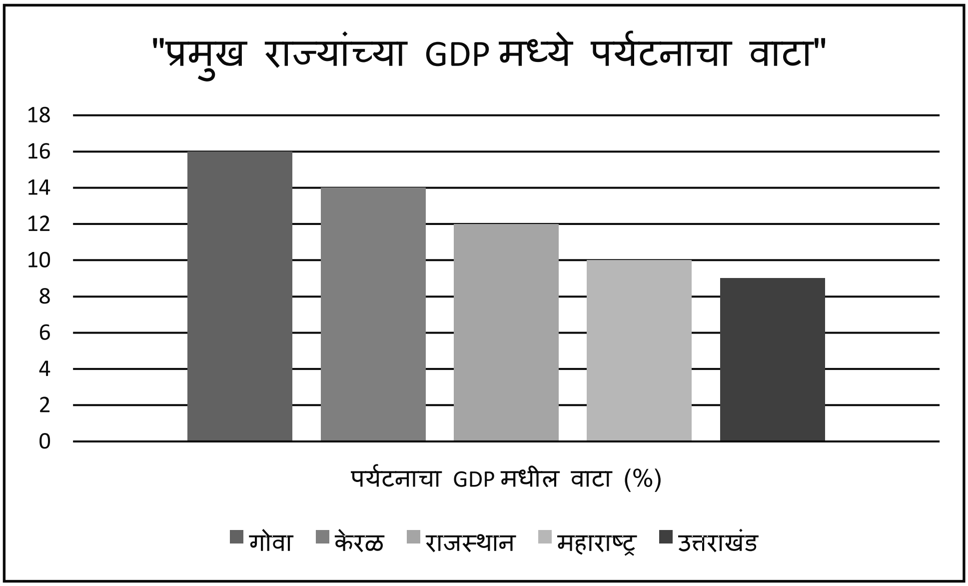

पर्यटन वाढीतील प्रमुख आव्हाने

1. पायाभूत सुविधांची कमतरता (Infrastructure Deficiency)
   - o काही ठिकाणी रस्ते, रेल्वे, विमानतळ, स्वच्छता सुविधा अपुरी.
   - o उच्च दर्जाच्या हॉटेल्स व रिसॉर्ट्सची कमतरता.
2. स्वच्छता व पर्यावरणीय समस्या (Sanitation & Environmental Issues)
   - o अनेक पर्यटनस्थळांवर स्वच्छतागृहांची कमतरता.
   - o कचरा व्यवस्थापनाची समस्या व प्रदूषण वाढ.
3. सुरक्षा आणि सुरक्षिततेची चिंता (Safety & Security Concerns)
   - o महिलांच्या सुरक्षेचे प्रश्न.
   - o काही ठिकाणी पर्यटकांवरील फसवणूक, ओव्हरचार्जिंग.
4. कुशल मनुष्यबळाचा अभाव (Lack of Skilled Workforce)
   - o प्रशिक्षित गाईड, हॉटेल मॅनेजमेंट कर्मचारी यांची मर्यादित संख्या.
   - o भाषा अडचणीमुळे आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांशी संवादात अडथळा.
5. मौसमी स्वरूप (Seasonality of Tourism)
   - o काही पर्यटनस्थळांवर फक्त हंगामी मागणी (उदा. हिमालयीन भागात उन्हाळा, किनारपट्टीवर हिवाळा).

- o वर्षभर रोजगार टिकवणे कठीण.

6. धार्मिक आणि सांस्कृतिक संवेदनशीलता (Religious & Cultural Sensitivity)

- o काहीवेळा पर्यटकांचे वर्तन स्थानिक परंपरांशी विसंगत.
- o धार्मिक स्थळांवर गर्दी व व्यवस्थापन अडचणी.

7. अपुरी मार्केटिंग आणि ब्रँडिंग (Inadequate Marketing & Branding)

- o भारताची विविधता योग्यप्रकारे जागतिक स्तरावर पोहोचवण्यात उणीव.
- o स्थानिक व ग्रामीण पर्यटनाचा प्रचार कमी.

8. व्हिसा आणि प्रवासातील अडथळे (Visa & Travel Barriers)

- o जरी ई-व्हिसा प्रणाली आहे, तरीही काही देशांशी प्रक्रियेत गुंतागुंत.
- o आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांना आकर्षित करण्यात स्पर्धात्मक देश जास्त यशस्वी.

9. पर्यावरणीय हानी (Environmental Degradation)

- o अतिपर्यटनामुळे नैसर्गिक स्थळे, समुद्रकिनारे, डोंगर यांचे नुकसान.
- o वन्यजीव व जैवविविधतेवर परिणाम.

10. गुंतवणुकीची कमतरता (Lack of Investment)

- o खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूक मर्यादित.

या वरील बाबी असूनही पर्यटन क्षेत्र हे जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या क्षेत्रांपैकी एक आहे

निष्कर्ष:

पर्यटन हा भारतातील एक शक्तिशाली आर्थिक चालक आहे, ज्यामुळे जीडीपी वाढ, रोजगार निर्मिती आणि परकीय चलन नफा वाढतो. हॉटेल, किरकोळ विक्री, वाहतूक आणि ग्रामीण विकास यासह अनेक उद्योगांमध्ये या क्षेत्राचे योगदान आहे, परिणामी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष अशा दोन्ही प्रकारच्या आर्थिक परिणामांमुळे लाखो नोकऱ्या टिकून राहतात. उदाहरणार्थ, 2018 मध्ये, पर्यटनाने जीडीपीमध्ये सुमारे 247.37 अब्ज डॉलर्सचे योगदान दिले आणि 2029 पर्यंत डब्ल्यूटीटीसीच्या 512 अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त योगदानासह ही संख्या वाढण्याची अपेक्षा आहे. याव्यतिरिक्त, पर्यटनातील रोजगार वाढण्याची शक्यता आहे, 2029 पर्यंत 54 दशलक्षांहून अधिक नोकऱ्या अपेक्षित आहेत, ज्यामुळे राष्ट्रीय आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थांना चालना देण्याचे महत्त्व अधोरेखित होते. तथापि, जसजसे पर्यटन वाढत जाते, तसतशी शाश्वत पद्धतींची आवश्यकता अधिकाधिक महत्त्वाची होत जाते. विशेषतः गोवा, हिमाचल प्रदेश आणि लडाखसारख्या प्रसिद्ध पर्यटन स्थळांमधील पर्यावरणीय ऱ्हास आणि अति पर्यटनासह भारताला मोठ्या समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे, ज्यांचा असुरक्षित परिसंस्था आणि स्थानिक समुदायांवर परिणाम झाला आहे. विस्तारामुळे पर्यावरणीय आणि सांस्कृतिक एकात्मता धोक्यात येत नाही याची हमी देण्यासाठी शाश्वत पर्यटन धोरणांचा समावेश असलेल्या संतुलित धोरणाची या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आवश्यकता आहे. भारतातील वैविध्यपूर्ण पर्यटन प्रस्ताव पर्यावरणीय पर्यटन, साहसी पर्यटन आणि आरोग्य आणि वैद्यकीय पर्यटन यासारख्या विशिष्ट बाजारपेठांमध्ये दीर्घकालीन वाढीची शक्यता देखील प्रदान करतात. पर्यावरणीय पर्यटनाच्या उपक्रमांमुळे पश्चिम घाट आणि सुंदरबनसारख्या जैवविविधतेने समृद्ध असलेल्या भागांचे संवर्धन शक्य होते, तसेच संवर्धन पर्यटनाद्वारे स्थानिक समुदायांना सक्षम बनवणे शक्य होते. साहसी पर्यटन केंद्रे, तसेच आरोग्य आणि वैद्यकीय पर्यटनाची वाढती लोकप्रियता, दीर्घकालीन आर्थिक घडामोडींना प्रोत्साहन देतानाच पर्यटकांच्या विविध आवडीनिवडीकडे भारताचे आकर्षण दर्शवते. थोडक्यात सांगायचे तर, भारतातील पर्यटनात आर्थिक आणि सामाजिक विकासाची प्रचंड क्षमता आहे, परंतु दीर्घकालीन यशासाठी शाश्वततेची बांधिलकी आवश्यक आहे. नैतिक पद्धतींवर लक्ष केंद्रित करून आणि उदयोन्मुख बाजारपेठेतील प्रस्ताव विस्तृत करून, भारत एक पर्यटन मॉडेल विकसित करू शकतो जे केवळ जीडीपी आणि रोजगार निर्माण करत

नाही तर भविष्यात या क्षेत्राची लवचिकता आणि समृद्धी सुनिश्चित करून त्याच्या नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण देखील करते

संदर्भ:

1. *Laurel Berk, Mark Spalding ,Alan Fyall (2020), Covid-19: implications for nature and tourism • Marianna Sigala (June 2020) Tourism and COVID-19: Impacts and implications for advancing and resetting industry and research*
2. *Kakkar, L. and Sapna, 2012. Impact of Tourism on Indian Economy; International Journal of Marketing, Financial Services and Management Research; Vol. No. 4; ISSN 22773622;pp.70-75; online available at indianjournals.com*
3. *T Statistical Abstract of Maharashtra State (2018-19), Directorate of Economics and Statistics, Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai.*
4. *Martha Glass (2004) North Carolina Department of Agriculture and Consumer Services 'Suggestions for helping you start an agritourism venture.'*
5. *Pandurang Taware, (2015) Agri Tourism Development Corporation, Pune India 'Agro-Tourism: Innovative Income Generating Activity For Enterprising Farmers'*
6. *TOURISM INDUSTRY IN TAMILNADU AND INDIA ", International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research(www.jetir.org), ISSN:2349-5162, Vol.6, Issue 1, page no.100-104, January-2019*
7. *www.agritourism.in*
8. *www.ncagr.com*
9. *www.ncsla.com*
10. *www.agritourismworld.com*
11. *https://martindia.org/*